

ПЛЕНАРНЫЕ ДОКЛАДЫ

ПРАБЛЕМА НОРМЫ І ВАРЫЯНТНАСЦІ Ё КАНТЭКСЦЕ ВЫКЛАДАННЯ ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЫ «БЕЛАРУСКАЯ МОВА (ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)»

Албурт А.А.

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт інфарматыкі і радыёэлектронікі
г. Мінск, Рэспубліка Беларусь*

Разглядаецца праблема суадносін моўнай нормы і маўленчай варыянтнасці ў кантэксце выкладання беларускай прафесійнай лексікі студэнтам тэхнічных спецыяльнасцей. Аналізуецца прычыны ўзнікнення варыянтаў і абгрунтоўваецца неабходнасць свядомага выбару нарматыўнага словаўжывання з апорай на акадэмічныя крыніцы.

Пытанне азначэння моўнай нормы выглядае нескладаным і зразумелым інтуітыўна: норма = правіла. Прыкладам тыповай дэфініцыі для дадзенага тэрміна можа быць: «моўныя нормы – гэта замацаваныя ў маўленчай практыцы правілы вымаўлення, словаўжывання, пабудовы сказаў і тэкстаў. Яны адлюстроўваюць грамадска-эстэтычныя погляды на слова і ўнутраныя заканамернасці моўнай сістэмы ў яе развіцці» [1, с. 390].

Вызначэнне нарматыўнага статусу пэўнага словаўжывання – пытанне ўжо нашмат больш складанае. Дынамічная і дыскурсіўная трактовка паняцця нормы («норма як выбар») прадугледжвае **комплексную ацэнку маўленчага факта: зафіксаванасць у рэlevantных нарматыўных крыніцах** (найперш – у акадэмічных слоўніках, граматыках, якія даступныя анлайн на verbum.by і slounik.org, аднак важна выцягваць пры працы са згаданымі рэсурсамі спасылкі менавіта на актуальныя нарматыўныя слоўнікі, паколькі астатнія размешчаныя там лексікаграфічныя крыніцы будуць прыкладам апісальных слоўнікаў); **зафіксаванасць у дэскрыптыўных слоўніках**, якія ўтвараюць прэцэдэнт і служаць моўным узорам (да такіх крыніц можна аднесці слоўнікі новых слоў, напрыклад, [2–3], інтэрнэт-рэсурс skarnik.by); **сустракальнасць у арыгінальных маўленчых творах і ранжыраванне кантэкстаў паводле «аўтарытэтныхнасці»** (так, спасылкі на аўтарскія, неапрацаваныя рэдактурнай і карэктурнай тэксты ў інтэрнэце (напрыклад, допісы ў сацыяльных сетках), адказы сэрвісаў анлайн-перакладу і чатаў са штучным інтэлектам будуць менш надзейным арыенцірам рэалізацыі моўнай нормы, чым публікацыі ў афіцыйных СМІ і грыфаваных падручніках); **улік агульных тэндэнцый у развіцці моўнай сістэмы, бягучай моўнай моды** [4–6]. Цалкам прадказальна, што выяўленне варыянтаў будзе непазбежным (зрэшты, і абсалютна натуральным для жывой мовы). Як адзначае І. Р. Шкраба, «варыянты – гэта адначасова і вынік, і сродак трансфармацыі сістэмы моўных фактаў. Яны здольны забяспечыць шырокае поле дзейнасці для ажыццяўлення моўнай палітыкі і ў некаторай ступені наблізіць інварыянтнасць нормы да ідэальнага абсалюту» [7, с. 10].

Нарматыўнасць літаратурнага стандарту мовы павінна падтрымлівацца ўзусам – практыкай выкарыстання ў маўленні. Для вузаспецыяльнага дыскурсу даводзіцца адзначаць **патэнцыйнасць** многіх нарматыўных рэкамендацый і **наяўнасць варыянтнасці**, што сведчыць пра несфарміраванасць моўнай (перадусім лексічнай і тэрміналагічнай нормы) у асобна ўзятай галіне. Такая сітуацыя назіраецца падчас мадэлявання прафесійнага беларускамоўнага дыскурсу будучых інжынераў-выпускнікоў БДУІР на занятках па вучэбнай дысцыпліне «Беларуская мова (прафесійная лексіка)». Разгледзім тыповыя выпадкі маўленчай варыянтнасці, яе прычыны і моўна-нарматыўны статус.

Сітуацыя 1. Моўная норма сфарміравана, кадыфікавана, але невядома моўцам. Варыянты ўзнікаюць найперш дзякуючы некарэктнаму карыстанню сэрвісамі анлайн-перакладу, а таксама інтуітыўнай невідавочнасці нормы.

Прыклад 1. *Алгарытм – гэта **канечны** набор правіл, які вызначае паслядоўнасць аперацый для рашэння канкрэтнага мноства задач і валодае такімі рысамі, як **канечнасць**, вызначанасць, увод, вывад, эфектыўнасць*. Падбіраючы беларускамоўны эквівалент для вылучаных слоў, лёгка заблытацца ў паронімах *канцавы, канчатковы і канечны*. Першыя два прыметнікі даволі вядомыя і частыя ў маўленні, адносяцца да агульнаўжывальнай лексікі, але ў прыведзеным спецыяльным кантэксце патрабуюцца менавіта словы *канечны і канечнасць*.

Прыклад 2. *Тэорыя верагоднасцей*. Па-беларуску правільна будзе *тэорыя імавернасцей*, але вельмі часта без зазірання ў слоўнікі мы ўтвараем эквівалентнасць паміж у нечым сугучнымі словамі

вероятность і *верагоднасць*. Аднак дакладным словаўжываннем будзе перакладаць *вероятность* як *імавернасць*, *праўдападобнасць*, *магчымасць*, а *достоверность* як *верагоднасць*.

Прыведзены прыклад вельмі паказальны, паколькі назіраецца пашыранасць няправільнага з пункту гледжання моўнай нормы словаўжывання. І гэта дазваляе ставіць пытанне пра «легалізацыю» праз узус пашыраных адхіленняў ад слоўнікавых прэскрыпцый. Падобная сітуацыя са словам *даныя* і *дадзеныя* ў значэнні «інфармацыя». Нарматыўныя слоўнікі, «Беларуская энцыклапедыя» (у 18 т.), школьныя падручнікі па інфарматыцы ўжываюць слова *даныя*, у маўленні надзвычай часты варыянт – *дадзеныя*. А аўтарскі слоўнік М. Савіцкага «Тлумачальны слоўнік па інфарматыцы» ўвогуле прапануе варыянт *звесткі* (напрыклад, не *база даных*, а *база звестак*).

Сітуацыя 2. Варыянтнасць утвараецца праз рознасць стандартаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы, найперш назіраецца на арфаграфічным і словаўтваральным узроўнях. Арфаграфічныя варыянты: *браўзар* (нарматыўны *браўзер*); *Твіттар*, *твіттар* (нарматыўны *Твітэр*).

Фактычна альтэрнатыўны стандарт СБЛМ прапануе патэнцыйна нарматыўныя варыянты, паколькі яны не супярэчаць замацаванай афіцыйнай моўнай сістэме. Прыклады прыняцця ў якасці моўнай нормы такіх варыянтаў мы ўжо маем: *выстаўка* і *выстава*, *маладзёжны* і *моладзевы*. Але фіксацыі ў нарматыўных слоўніках няма ў такіх прыкладаў, як *распрацоўнік* (ёсць *распрацоўшчык*), *карыстач* (ёсць *карыстальнік*).

Аб'ядноўваюць арфаграфічны і словаўтваральны ўзроўні варыянты з суфіксальнымі часткамі *-рава-* / *-ава-*. Правіла сфармулявана наступным чынам: «калі дзеяслоў без *-ір-* (*-ыр-*) губляе сваю фармальную і семантычную акрэсленасць: *шакіраваць*, *бісіраваць*, *бравіраваць*, *гарманіраваць*, *драпіраваць*, *лабіраваць*, *грасіраваць*, *курыраваць*, *лавіраваць*, *дэкарыраваць*, *сервіраваць*, *фантазіраваць*, *лакіраваць*, *штудзіраваць*, *мусіраваць*, *татуіраваць* і інш.; калі дзеяслоў мае вузкатэрміналагічнае значэнне: *манціраваць*, *пасівіраваць*, *аксідзіраваць*, *зандзіраваць*, *дэкаціраваць*, *сталіраваць*, *дэмпфіраваць*, *юзіраваць*, *юсіраваць*, *парафіраваць*, *дыфундзіраваць*. У некаторых выпадках паралельна ўжываюцца дзве формы: *дэмакіраваць* – *дэмакаваць*, *акупіраваць* – *акупаваць*, *курсіраваць* – *курсаваць*, *калькіраваць* – *калькаваць*, *базіраваць* – *базаваць*» [8]. Такая фармулёўка пакідае моўцу вялікую прастору суб'ектыўнай ацэнкі: пазнавальнае слова?; вузкатэрміналагічнае словаўжыванне? (прынцып наіўнай лінгвістыкі «гучыць / не гучыць»). Зразумела, што ў такіх выпадках трэба звяртацца да слоўнікаў, шукаць аўтарытэтныя прэцэдэнты. Але насуперак нарматыўным *капіраваць*; *тэсіраваць*, *тэсіраванне*, *тэсіроўшчык* частотныя ўжыванні *капіяваць*; *тэставаць*, *тэставанне*, *тэставальнік*.

Сітуацыя 3. Моўная норма не выпрацавана (найперш на лексічным / тэрміналагічным узроўні). Гэта можа адносіцца да вузкасפעцыяльных тэрмінаў, якія не трапляюць у агульнамоўныя слоўнікі, а таксама не маюць нарматыўнай фіксацыі ў профільных крыніцах. Аднак тут дарэчы будзе згадаць і даволі вядомае паняцце: (*мабільная*) *праграма* / *дадатак* / *прыкладанне*. Дакладнымі і лагічнымі варыянтамі бачацца першыя два, хоць варыянт *дадатак* і з'яўляецца відавочнай семантычнай калькай з рускай мовы. *Прыкладанне* – вынік усё-такі павярхоўнага падыходу да перакладу, бо дадзенае слова – прамы эквівалент лексеме *приложение* ў значэнні дзеяння ад дзеяслова *приложить* / *прыкладзі*. У падобных сітуацыях прадукцыйным можа быць зварот да англійскай мовы (фактычна – першакрыніцы). Аднак запазычванне *application* (*app*) бачыцца праблемным з улікам 1) ужо наяўнага ў мове слова *аплікацыя* («стварэнне малюнка, узору, арнаменту шляхам нашыўкі (наклейвання) на што-н. кавалачкаў рознакаляровай паперы, матэрыі і пад.»); 2) інтуітыўна не зусім дастатковага па даўжыні для арганічнага тэрміналагічнага і міжстылёвага статусу слова *эл* (*ap*). Для польскай мовы, напрыклад, характэрна ўжыванне слова *aplikacja* і ў значэнні «камп'ютарная праграма, якая дазваляе карыстальніку выконваць пэўныя дзеянні» (разам з яшчэ пяццю значэннямі: «дэкаратыўны ўзор, выразаны з нейкага матэрыялу і прышыты да іншага матэрыялу; стажыроўка, якую праходзяць людзі пасля заканчэння юрыдычных навук, рыхтуючыся да канкрэтных юрыдычных прафесій; заява, адрасаваная офісу, установе або асобе, якая займае пэўную пасаду, з просьбай аб чымсьці; увядзенне пэўнага рэчыва ў арганізм або на паверхню чаго-небудзь; прымяненне чаго-небудзь у практычнай дзейнасці»).

Сітуацыя 4. Моўная норма ўспрымаецца неадназначна, выклікае спрэчкі і, магчыма, патрабуе абнаўлення, упарадкавання. Прыкладам можа быць статус дзеепрыметнікаў цяперашняга часу ў тэкстах навуковага стылю. Паводле акадэмічных граматык усіх «пакаленняў», такія дзеепрыметнікі могуць сустракацца, хаця ў навуковай і навукова-метадычнай літаратуры не раз і ўжо на працягу вельмі доўгага часу сцвярджаецца пра ненатуральнасць такіх форм у сучаснай беларускай літаратурнай мове [9]. «Русско-белорусский политехнический словарь» [10] падае вялікую колькасць такіх дзеепрыметнікаў, прытым, што адначасова фіксуюцца і прыклады перакладу без форм цяперашняга часу: *апарат буквопечатающий* – *апарат літарадрукавальны*; *апарат вертикальный режущий* – *апарат вертыкальны рэжучы*; *весы самопишущие* – *вагі самапісныя*; *ветвь восходящая* – *крывая ўзыходная*; *ветвь конвейера несущая* – *галіна канвеера нясучая*; *дверца скользящая* – *дзверцы слізгальныя*; *дверца воздухонепроницаемая* – *дзверцы паветранепранікальныя*; *двигатель*

азимутальныі карэктуючы – рухавік азімутальны карэктуючы; каммутатар в элетропрыводе управляемый – камутатар у электрапрывадзе кіруючы; каммутатар запоминающего устройства – камутатар запамінаючага ўстройства; каммутатар ісходзячы – камутатар выходны; кампанент окісляючы – кампанент акісляючы; кампанента краскообразующая – кампанента фарбаўтваральная; плошча ізлучаючай паверхности – плошча выпраменьваючай паверхні; плошча орошаемая – плошча арашаемая; транзістор управляючы – транзістар кіруючы; транспартёр охлаждаючы – транспарцёр ахалоджвальны; фактор дэстабілізуючы – фактар дэстабілізуючы; электрод управляючы, ускоряючы, фокусируючы – электрод кіруючы, паскараючы, факсіруючы.

Праблема моўнай нормы і варыянтнасці ў кантэксце выкладання дысцыпліны «Беларуская мова (прафесійная лексіка)» выяўляе супярэчнасць паміж фіксаваным кадыфікаваным стандартам і рэальнай маўленчай практыкай. Варыянтнасць, абумоўленая ўплывам анлайн-перакладчыкаў, альтэрнатыўным стандартам ці несфарміраванасцю тэрмінасістэмы, з'яўляецца аб'ектыўнай характарыстыкай сучаснага прафесійнага дыскурсу. Мэтакіраванае фарміраванне моўнай і маўленчай кампетэнцыі будучых спецыялістаў патрабуе абавязка на аўтарытэтныя акадэмічныя крыніцы, аднак з улікам дынамічнага характару нормы і выпрацаванага крытычнага мыслення, моўнага густу, чуцця мовы.

Спіс выкарыстаных крыніц:

1. Тамашэвіч, Т. І. Нормы літаратурнай мовы / Т. І. Тамашэвіч // Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мн. : Бел.Эн., 1994. – С. 390–391.
2. Уласевіч, В. І. Беларуская-рускі тлумачальны слоўнік новых слоў і новых значэнняў слоў / В. І. Уласевіч, Н. М. Даўгулевіч. – Мн. : Аверсэв, 2014. – 251 с.
3. Уласевіч, В. І. Слоўнік новых запазычаных слоў беларускай мовы / В. І. Уласевіч, Н. М. Даўгулевіч. – Мн. : Беларусь, 2023. – 175 с.
4. Беларуская лексіка і граматыка: моўная стыхія і моўная норма : дапаможнік / І. І. Караткевіч [і інш.]. – Кіеў : Ліра-К, 2018. – 140 с.
5. Лукашанец, А. А. Міжславянскае моўнае ўзаемадзеянне і дынаміка літаратурнай нормы (беларуская мова паміж рускай і польскай) / А. А. Лукашанец // Мовазнаўства. Літаратуразнаўства. фалькларыстыка. : XIV Міжнародны з'езд славістаў (Охрыд, 2008) : даклады беларускай дэлегацыі / НАН Беларусі ; Беларускі камітэт славістаў. – Мн. : Права і эканоміка. – 2008. – С. 107–120.
6. Кулеш Г. І. Да праблемы рускага лексічнага ўплыву / Г. І. Кулеш // Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя : матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, Мінск, 22–24 кастрычніка 1997 г. / рэдкал. М. Р. Прыгодзіч (адк. рэд.) [і інш.] – Мн. : Белдзяржуніверсітэт, 1998. – С. 122–124.
7. Шкраба, І. Р. Варыянтнасць у сучаснай беларускай мове: структурна-граматычны і функцыянальна-дынамічны аспекты / І. Р. Шкраба. – Мн. : Асар, 2004. – 239 с.
8. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мн. Нац. цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. – 144 с.
9. Беларуская мова: хрэстаматэя : вучэб. дапам. / аўт.-склад. З. І. Бадзевіч [і інш.]. – Мн. : Юніпресс, 2005. – С. 342–379.
10. Русско-белорусский политехнический словарь : в 2 т. / И. Л. Бурак, Н. И. Карпуть, В. В. Люштик; Институт языкознания имени Якуба Коласа. – Мн. : Беларуская навука, 1997–1998.